

MARIUS SMETONA
Vilniaus universitetas

EUFEMISTINIAI GYVATĖS PAVADINIMAI PAGAL GYVENAMĄJĄ VIETĄ IR ELGESĮ

§ 1. Šio straipsnio tema yra gana nauja ir aktuali, nes darbų apie gyvačių eufemizmus nėra daug. Minėtinas neseniai pasirodęs straipsnis „Eufemistiniai gyvatės pavadinimai“ (B. Jasiūnaitė, M. Smetona, 2013). Pastarajame aptarti gyvatės eufemizmai, motyvuoti jos išvaizdos. Straipsnį „Eufemistiniai gyvatės pavadinimai pagal gyvenamąją vietą ir elgesį“ iš esmės galima laikyti jau minėto straipsnio tęsa arba papildymu. Šiame straipsnyje laikomasi eufemizmų sampratos, išdėstytos V. Želvio, J. Frazerio darbuose ir siekiama suklasifikuoti, išnagrinėti ir aprašyti 66 gyvatės eufemistinius pavadinimus, atsiradusius dėl gyvatės mėgstamos gyvenamosios vietos, tariamų ar tikrų būdo savybių, veiksmų.

§ 2. Didelė *gyvatės* enigmatinių eufemizmų dalis susijusi su jos gyvenamąja vieta. Šaltiniuose, pirmiausia gydamosios magijos tekstuose, rasta devyniolika tokios motyvacijos pavyzdžių: *žemìnė* LU 470 (Ml), *žemìnė pažemìnė* LU 192 (Ml), *žemenėlė metelėlė*¹ LU 467 (Švnč), *mumìnė žemìnė* LU 223 (Dv), *motinėlė žieminėlė* TDr IV 179, *žiemienė mótina* LU 469 (Švnč), *žemininkė* LU 470 (Ml), *purvoyninė* LU 551 (Plvn), *purvėnė* LU 209 (Švnč), *krúminė* Kls, *krūmininkė* LU 470 (Ml), *raĩstinė* Mrk, *girėnė* Plv, *gyvatėnė šaltinėnė* LU 461 (Ml), *vandeninė* LU 196 (Sariai), *vandeninė pavandeninė* LU 192 (Ml), *pālaužė* Šts, *urovėnė* LU 506 (Km), *pakałnė pakalnėnė* LU 475 (Dg).

§ 3. Tiriamoji medžiaga rodo, kad tokius eufemizmus dažniausiai vartoja rytų aukštaičiai vilniškiai: jų užrašyta apie Švenčionis, Mielagėnus, Dieveniškės. Po vieną kitą pavyzdį pasitaiko ir pietų aukštaičių (Merkinė, Daugai), rytų aukštaičių kupiškėnų (Palėvenė), uteniškių (Kamajai) plote ar netgi šiaurės žemaičių tarmėje (Šatės). Toks geografinis pasiskirstymas suprantamas, nes rytinėje Lietuvos dalyje geriausiai išlikusi ir užkalbėjimų nuo gyvatės įgėlimo tradicija. Užkalbėtojas paprastai burtų žodžius beria paskubomis, neaiškiai, todėl užrašant magiškuosius tekstus sunku išvengti apsirikimų, iškraipymų. Kartais nepatyrusiam tautosakos rinkėjui koją pakiša tarmės fonetika ar morfologija. Dėl rytų aukštaičių vilniškių fonetikos dalykų nežinojimo vietoj *žeminėlė* (: *žeminė*) nesunkiai atsiranda *žemenėlė* ar *žieminėlė*: gyvatė juk nėra žieminis gyvis. Forma *žiemienė* aiškiai turi aukštaičių rytiečių priesagą *-ienė* (plg. būdvardžius *kvietienis*, *rugiėnis*, *žirniėnis* ar kad ir Vilniaus

¹ Žodis *metelėlė* dėl metatezės galėjo atsirasti iš *meletėlė*, kuris yra paukščio pavadinimo *meletà* mažybinė forma.

pakraščio vietovardį *Avižiēniai*). Šaknies vokalizmas nejučiomis priderintas prie priesagos vokalizmo: turėtų būti rašoma *žemiēnė*, t. y. „žemėnė – iš žemės išlindusi, žemėje gyvenanti“.

§ 4. Dėl nurodytų priežasčių visi – tiek aiškūs (*žemėnė*, *žemėnė pažemėnė*), tiek ir įtartini (*žemenėlė*, *žiemėnėlė*, *žiemėnė*) atvejai darybiškai sietini su žodžiu *žėmė*². Vieni jų vartojami kaip vienažodžiai eufemizmai, kiti įeina į žodžių junginius. Visi jie nusako gyvatę kaip žemėje gyvenantį, su žeme glaudžiai susijusį roplį. Šią prielaidą patvirtina ir slaviškieji panašios darybos gyvatės pavadinimai: *земляная* RZZ 300, *червь земляной*, *гад подземельный* (Zavjalova 1998: 71). Prisimintina, kad eufemistiniai gyvatės pavadinimai – sen. sl. *zmija* „gyvatė, slibinas“ ar sen. alb. *dhémje* „vikšras“ siejami su senuoju indoeuropiečių žemės pavadinimu (Gamkrelidze, Ivanov 1984: 527).

§ 5. Kad gyvatės gyvena, slepiasi žemėje, urveliuose, kur nors po kelmu, žinoma kiekvienam. Tradicinėje kaimo kultūroje paplitęs įsitikinimas, kad jos visą šaltąjį metų laiką praleidžiančios įsirausios į žemes. Aiškiai nurodomos net dienos, skirtos pavojingiesiems šliužams pasislėpti ir vėl pasirodyti dienos šviesoje: tai vadinamieji Matkibožiai, arba Šilinė (rugsėjo 8 d.), ir Blovieščius (kovo 25 d.)³. Iš tikėjimų matyti, kad šį reikalą tvarko gyvačių karalius: *Kuri odina⁴ inkandę gyvulį ar žmogų, tai jau kai Matkibožiai, jos nepriimdo žemėn, jau aną siųsdo viršuj, jau jos [gyvačių] karalius nepriimdo žemėn* LU 195. Kad gyvatės gyvenančios žemėje, matyti ir iš tradicinių kalbos stereotipų: *Žiūri iš po žemės kaip gyvatė* MTs III 178 (Gdr).

§ 6. Keistokai atrodo eufemizmai *purvėnė* (: *purvas* „šlapia, vandeniui pažliugusi žemė“) ir *purvėnėnė* (: *purvynas*): gyvačių greičiau pamatysi ne purvyne, o šiltoje vietoje, saulėje. Kartais roplio nominacija būna susijusi ir su vandens telkiniais, šlapiomis vietomis ar pačiu vandeniui: *gyvatėnė šaltinėnė* (: *šaltinis*), *raistinė* (: *raistas* „šlapias, pelkėtas miškas“), *vandenėnė* (: *vanduo*). Gyvatės, žalčiai mėgsta vandenį, gerai plaukia. Raistai, pelkės, šaltiniuotos vietos – patys tikrieji gyvatynai. Rasta ir keletas analogiškos motyvacijos rusiškų gyvatės epitetų: *речная*, *болотная*, *водяная* RZZ 300 t. Kaip žinome, didelis vandens mėgėjas, šios stichijos valdovas yra ir mūsų pasakų slibinas – skraidanti gyvatė: *Smakas judydavo marias ir liedavo ant miesto vandenius* LPĮ III 71. Gyvatė su vandeniui siejama ne tik lietuvių ar slavų kultūrose. Kai kurios Afrikos tautos gyvatę (dažniausiai smauglį) sieja su vandeniui ir gyvybe. Gyvatė tapatinama su vaivorykšte ar lietumi – su dangaus sfera ME I 11. Australijos aborigenai

² Pagal tą patį požymį *žeminiū* ar *požeminiū* pavadinamas ir velnias (Jasiūnaitė 2011, 94).

³ Kad žmogui pavojingi šliužai pavasarį išlendantys iš savo urvelių kovo pabaigoje, per Blovieščių, mano ir daugelis slavų: ukrainiečiai, lenkai, bulgarai, serbai SDr II 337. „Sezoninis“ gyvenimo būdas patinka ir piktosioms dvasioms, pavyzdžiui, mūsų folkloriniam velniui.

⁴ Gyvatė.

vaivorykštę personifikuoja didžiulės gyvatės pavidalu. Buvo manoma, jog reikia lenktis vandens telkiniams, neišdžiūstantiems per sausąją sezoną, nes juose gyvenanti ši gyvatė (ten pat, 42). Skandinavų mitologijoje yra gyvatė Jormungandas arba Midgardsormas. Tai viena iš chtoninių pabaisų, gyvenanti pasaulio vandenyne. Jos kūnas juosia žmonių gyvenamą žemę Midgardą (ten pat, 85).

§ 7. Keletą *gyvātės* eufemizmų darybinis ryšys sieja su mišku ar krūmais: *girinė* (: *giria*), *krūminė*, *krūmininkė* (: *krūmas*). Šie šliaužai iš tiesų laikosi miškingose ar krūmais apžėlusiose vietose. Slaviškieji tokios motyvacijos atitikmenys būtų *лесовая*, [*змееночек*] *лесной* RZZ 300. Skirtingai negu lietuviams, rusams epitetinės kilmės eufemizmai pagal gyvenamąją vietą asocijuojasi ir su lauku, pieva ar laukų ežia: [*змееночек*] *полевой, луговой, подмежной, подрубешный*, [*змея*] *межѣвая* (visi pavyzdžiai iš RZZ 300 t.). Laukų ežia, kaip žinome, slavams reikšminga ir mitologiškai: čia laikosi įvairios piktosios jėgos, dėl žemių ribų dažnai kyla ir žmonių nesantaika: barniai, vaidai⁵.

§ 8. Turime ir kelis kitokios motyvacijos roplio pavadinimus: *pālaužė* (: *laužas* „šakų krūva“), *urvinė* (: *urvas*), *pakaļnė pakalnīnė* (: *pakalnė*). Darybos ir semantikos požiūriu įdomesnis paskutinis pavyzdys – samplaikinis (sudėtinis) pavadinimas. Žodis *pakaļnė* čia veikiausiai vartojamas būdvardiškai, reiškime „gyvenanti po kalnu“, plg. vėžys *pakerys* „gyvenantis po keru“. Antrasis junginio žodis su priesaga *-inis* pasidarytas iš pirmojo. Įdomus ir žemaičių eufemistinis substitutas *pālaužė*. Tokią pat šliaužo gyvenamąją vietą nurodo ir žemaitiška sediškių patarlė: *Kad tik būtų laužų, o gyvačių netrūks* MTt III 178 (Sd). Užkalbėjimuose dažnai akcentuojama, kad gyvatės laikosi urvuose: *Aukseli, sidabrėli, eikie urvelin gultie, niekam škados nedaryk* LU 465 (Švnč). Paprastai urve, kokiame nors plyšyje arba po medžio kalade, trinka laikosi ir rusų gyvatės: [*змееночек*] *норовой, целевой*, [*змея*] *колодная* RZZ 300⁶.

§ 9. Reikėtų pabrėžti, kad toli gražu ne visų lietuviškų ir rusiškų eufemizmų, kuriems pradžia davė gyvenamosios vietos pavadinimai, motyvacija sutampa. Esama pluoštelio rusiškų pavyzdžių, kurių motyvacija susijusi su sodyba, namais, namų interjero komponentais: *дворовая*, [*змея*] *домашний, подугольная, подстенные, печковая, запечные* (visi iš RZZ 300 t.). Lietuviškoje medžiagoje tokių atvejų nepasitaikė. Juos būtų galima atsargiai sieti su gyvatės – sodybos ir namų globėjos – kultu, kuris pažįstamas daugeliui slavų (Zavjalova 1998: 64). Lietuvių tradicinėje kultūroje, kaip žinome, šią funkciją atlieka žaltys. Nesunku

⁵ Plg. kad ir rusų patarlė *Межи да грани – ссоры да брани* arba jų tikėjimus: *На межах да на распутьях нечистая сила; Над черепками да угольями в межевых ямах домовой с лешим сходятся* (Daļ' 1989, 259). Gyvatė, suprantama, irgi blogas, pavojingas padaras, todėl ir gyvena tokioje vietoje.

⁶ Minėtinas dar ir populiarus jų pejoratyvas *змея подколодная*, taikomas piktam, klastingam žmogui.

apčiuopti ir analogiją tarp rusiškujų gyvatės ir jų mitinių būtybių pavadinimų motyvacijos: jie turi itin daug namų dvasių pavadinimų pagal gyvenamąją vietą, kuriuos mes jau esame praradę (*домовой, банник, овинник* ir pan.) (Jasiūnaitė 2011: 93).

§ 10. Etninės kultūros atstovams labai būdinga sužmoginti, antropomorfizuoti gyvūnus, suteikti jiems įvairių emocijų. Gyvatei irgi priskiriamos įvairios būdo savybės. Jos gali būti: 1) blogos, neigiamos, 2) tariamai teigiamos, susijusios su noru įtikti pavojingam gyviui. Tokios motyvacijos gyvatės eufemizmų rasta dvidešimt vienas. Pirmajam pogrupiui priklauso šie enigmatiniai eufemizmai: *piktà* LKA I 152 (Maceliai), *piktà papiktà* LU 192 (Ml), *piktója*⁷ Dbk, Slk, Lkm, *piktėlė* N, K, *piktukė* Alv, *pýktis* Rš, *piktà piktýbė* LU 468 (Svirkos), *piktóji kirmėlė* LU 175 (Pn) (yra ir *kirmėlė piktója* LU 469 (Lb), *blogà blogýbė* LU 468 (Svirkos), *gyvātė piktóji* LU 169 (Ds), *piktagelėžė* LU 202 (Ds), *nelabóji* LU 153 (Mžš), *ledokà* DrskŽ (lenk. *ledaka* „pikta, nedora, niekam tikusi“), *ledokóji* Lp, Lš, *ledōkėlė* Dbč, Nč, Pls, *negadnója* LKA I 152 (Grv) (liet. *negādnas* iš balt. *нягодны* „piktas, blogas“).

§ 11. Gyvatė įpratusi aršiai, energingai gintis ar pulti: iš čia ir jai priskiriamas piktumas. Iš geografinių nuorodų matyti, kad *pikt-* šaknies eufemizmai žinomi bemaž visoje Aukštaitijoje. Jų esama rytų aukštaičių uteniškių (Dusetos, Debeikiai, Labanoras), vilniškių (Mielagėnai, Rimšė, Svirkos), panevėžiškių (Panevėžys), pietų aukštaičių (Maceliai, Alovė) plote. Iš senų Nesselmanno ir Kuršaičio žodynų matyti, kad jie vartoti ir vakarų aukštaičių. Jų daryba gana įvairi. Greta įprastų įvardžiuotinių (*piktója*, *gyvātė piktóji*) ar mažybinių (*piktėlė*, *piktukė*) formų matome ir galūnės vedinį *pýktis*, reduplikacinius sudėtinius pavadinimus *piktà papiktà*, *piktà piktýbė*, originalų perkeltinės reikšmės dūrinį *piktagelėžė* (: *pikta* ir *geležis*), plg. *šaltagelėžė* (: *šalta* ir *geležis*).

§ 12. Kad šio nuodingo šliužo būdas tikrai ne iš lengvųjų, rodo tiek lietuvių, tiek ir kitų tautų tradiciniai palyginimai: *Piktas kaip gyvatė* LPP II 297 (Rm), plg. lenkų *Zły jak gadzina* LPP II 298 arba anglų *As angry as any serpent* LPP II 298. Kaimo žmonių supratimu, gyvatės piktumas priklausęs nuo jos velniškos prigimties. Užkalbėjimo tekste aiškiai sakoma: *Užgemant velnias tave sutvėrė* LU 475 (Dg). Nelabasis sielvartauja, jeigu bjaurius šliužus ištinka kokia nors bėda: *Kad rupūžė ar gyvatę užmuši, tai velnias verkia* Juod Kn 255 (Grz)⁸. Jis ir pats linkęs rodytis žmonėms šliužo pavidalu: *O tas žaltys – tai jų tas velnias, ką juos vis gundo į keikimą* LP I 48 (Brt). Pastarasis pasakos epizodas aiškiai susijęs su Šv. Raštu: prisiminkime, kaip žaltys gundė Ievą paragauti uždrausto vaisiaus. Gyvatės velniškoji

⁷ Rytų aukštaičių įvardžiuotinė forma.

⁸ Chtoniškąją gyvatės prigimtimi aiškintinas daugelio slavų įsitikinimas, kad, užmušus šį roplį, saulė verkianti. Užmušto šliužo nepalieka saulėje, užkasa, kad dangaus šviesulio neliūdintų jo bjaurumas SDr II 334.

prigimtis susijusi su krikščionybei būdinga pažiūra, kad šis gyvis esąs paties šėtono įsikūnijimas. Slavams, kaip ir lietuviams, tai nešvarūs, velniški padarai, kuriuos sutvėręs pats nelabasis SDr I 492.

§ 13. Kiti šio pogrupio eufemizmai gali būti ir savi (*blogà blogýbè, nelabóji*), ir skolinti – polonizmai ar baltarusizmai, ir hibridiniai vediniai (*ledokà, ledokóji, ledòkèlè, negadnója*). Tokių skolinių ar hibridų randama pietų aukštaičių (Leipalingis, Liškiava, Dubičiai, Druskininkai) plote ir Baltarusijos salose (Gervėčiuose, Pelesoje, Nočioje). Tokie pavyzdžiai čia įdėti sąmoningai, nes nurodytose šnektose jie darybiškai susiję su būdvardžiais *ledòkas, negàdnas*, reiškiančiais „piktas, nedoras“, ir nusako gyvį pagal šias ypatybes. Minėtini ir rusiški *gyvåtès* eufemizmai, kuriems būdinga panaši motyvacija: *ярый яреу* (Zavjalova 1998: 69), [змеи] *перярые*, [змееночек] *лютыў* RZZ 300 t.

§ 14. Visai priešingą reikšmę turi rytų aukštaičių užkalbėjimuose vartojami komplimentiniai eufemizmai *ramùtè* LU 342 (Šmn) (: *ramus*) ir *gerùtè* LU 342 (Sv) (: *geras*). Tokie maloniniai kreipiniai – melioratyvai skirti gyvatei numaldyti, jos pykčiui kaip nors sumažinti. Jie charakterizuoja nemalonų gyvį iš pačios gerosios pusės. Su tam tikra išlyga šiam pogrupiui reikėtų skirti ir kelis „kulinarinius“ eufemizmus: *saldùtè, medùtè* (abu iš LU 199 (Sariai)), *saldžýja bitèlè* LU 460 (Ml). Panašūs melioratyvai (*saldùs kryžèli, medaùs korý*) kartais taikomi ir moteriai, bet apskritai tokios „saldžios“ metaforos lietuvių kalbai nebūdingos. Dažniau jų rasime, pavyzdžiui, anglų kalboje: *my honey, my sweet* „mylimasis, mylimoji“ (pažodžiui: „mano medau“, „mano saldusis“) (Jasiūnaitė 1998: 51). Kai tokie žodžiai ar frazeologizmai vartojami bendraujant su gyvate, tikrai nelengva pasakyti, ar čia turimas galvoje „saldus“ šio padaro įgėlimas, ar „meilus“ būdas⁹.

§ 15. Kita palyginti gausi eufemistinių *gyvåtès* pakaitalų grupė – pavadinimai pagal veiksmą. Šnekamojoje kalboje ir gydomosios magijos tekstuose rasti dvidešimt du tokie pavyzdžiai. Pagal reikšmę jie skirtini į du smulkesnius pogrupius: 1) pavadinimus pagal judėjimo būdą, 2) pavadinimus pagal keliamus garsus. Pirmajam pogrupiui galima priskirti dešimt pavyzdžių: *šliaužas* Šlč, *prakeiktàsis šliužas* LU 175, *žemè šliaužianti* LKŠ 130 (Ant), *šliužiôtè* LU 173 (Mžš), *slankà* LKA I 152 (Lc), *skraiduòlè* LU 196 (Sariai), *skraiduòlinè paskraiduòlinè* LU 191 (Ml), *šúolinè* LU 209 (Švnč), *striuoklè* L „tokios rūšies gyvatè, lazdinè“, *šmeižmè* LU 156 (Jnš).

⁹ Žemaitijoje gyvatės įkirstam žmogui patariama valgyti ne saldumynus, o aštrius prieskonius, aiškiai atliekančius apsauginę funkciją: *Jei gyvatè įkando, jokiū būdu nevertoti cukraus, medaus, pyrago: valgyti tiktai česnaką, svogūnus ir daug druskos* MTt III 119 (Dr). Šiaurės Lietuvoje medus laikomas vaistu nuo šio roplio nuodų: *Gyvatei įkandus, reik žaizdą medum ir taboku apdėti* MTt III 120 (Nj).

§ 16. Surinkti pavyzdžiai rodo, kad eufemistiniai gyvatės pavadinimai pagal judėjimo būdą labiausiai paplitę Aukštaitijoje. Jų randama rytų aukštaičių vilniškių (Mielagėnai, Švenčionys, Sariai), uteniškių (Antalieptė), panevėžiškių (Miežiškiai, Joniškis) plote. Vienintelis šiaurės žemaičių pavyzdys yra iš Leckavos. Visi jie pasidaryti iš veiksmažodžių arba jų vedinių: *šliaužas*, *šliužas*, *šliužiūtė* (: *šliaužė*), *slankà* (: *slinko* „šliaužė“), *skraiduolė* (: *skraidė*), *skraiduolinė paskraiduolinė* (: *skraiduolė*), *šúolinė* (: *šuoelis*), *striuoklė* (: *striuokė*), *šmeižmė* (: *šmeižė* „vikriai bėginėjo, landžiojo, šmaižiojo“).

§ 17. Dauguma nurodytų eufemizmų apibūdina gyvatę kaip šliaužiantį gyvį – tai bekojis, žeme vinguriuojantis padaras. Pagal šį požymį gyvates vadina ir rusai: plg. jų [змея] ползучий RZZ 303. Toks judėjimo būdas žmonėms nepatrauklus, keliantis įvairių neigiamų asociacijų su dideliu pataikavimu, keliaklupsčiavimu, bereikalingu žeminimusi, plg. frazeologinius junginius *kėliais šliaužti* Kv ar *pilvū šliaužti* Šil „pataikauti, šunuodegauti“. Pasitaiko tradicinių lyginamųjų frazeologizmų, iš kurių matyti, kad gyvatė lietuviams – nerangumo, nevikraus, nedailaus, pernelyg lėto judėjimo etalonas: *Lervoja*¹⁰ *kaip gyvatė* MTt III 178 (Pn).

§ 18. Įdomu pastebėti, kad žemaičiams gyvatės ne šliaužia, bet slenka. LKŽ pateikia stilingų pavyzdžių su veiksmažodžiu *sliñkti*, vartojamu reikšme „šliaužti“, kalbant apie roplius: *Kitą sykį būk žmogus miegojęs ir prie jo sliñko kirminas*¹¹ *įkąsti* LTR (Žgč); *Ieva, po daržą*¹² *bevaikščiodama, pamatė įsliñkusį į užgintąjį medį žaltį* M. Valanč. Nurodytoji *sliñkti* reikšmė verčia daryti prielaidą, kad Leckavos šnektos *slankà* „gyvatė“ yra galūnės vedinys iš šio veiksmažodžio. Čia būtų galima įtarti ir reikšmės perkėlimą – metaforizaciją, nes gyvatėms magijos sumetimais dažnai taikomi paukščių pavadinimai (plg. *lakštūtė*, *kregždūtė*, *žylaitė*), o *slankà*, kaip žinome, gali reikšti ir tilvikinių šeimos paukštį. *Slankà* „paukščio“ reikšme vartojama dažniausiai Aukštaitijoje. Žemaitijoje šis ornitonimas užfiksuotas tik Gaurės apylinkėse – tai pietų žemaičių šnektos, o Leckava priklauso šiaurės žemaičiams. LKŽ duomenimis, netolimuose Vieکشniuose minėtas paukštis vadinasi ne *slankà*, bet *slañkas*.

§ 19. Nuo paukščių pavadinimų labai paranku pereiti prie itin keistų *gyvatės* eufemizmų, kuriuos motyvuoja tariamas šio šliužo sugebėjimas skraidyti oru: tai *skraiduolė* ir *skraiduolinė paskraiduolinė*. Rusų užkalbėjimuose vartojami šių pavadinimų atitikmenys [змея] полетучая (Zavjalova 1998: 68) ir [змееночек] летучий RZZ 300. Tarybiniais laikais visiems pakankamai įgrišęs M. Gorkio posakis tvirtino, kad tas, kuris gimęs šliaužioti, skraidyti negalįs, o šiuo atveju, kaip matome, yra atvirkščiai. Minėtieji eufemistiniai pakaitalai motyvuoti ne tikrovėje egzistuojančių šliužo gebėjimų, bet mitologiškai. Duomenų apie

¹⁰ Lėtai, negražiai eina, palengva rėplioja.

¹¹ Gyvatė.

¹² Čia turimas omenyje Rojaus sodas.

skraidančias (lekiojančias) gyvates esama sakmėse ir tikėjimuose. Būdamos greitesnės, jos gali apginti savo šliaužiojančias drauges: *Jei užkliudysi gyvatę, tai ji susišaukia lekiojančias gyvates, kurios pasiveja žmogų ir sukapoja jį* MTt IV 128. Tokių skraiduolių privengia net užkalbėtojai: *Aš šitų nebijau, bet atleiks trys lekiančios [gyvatės], tai jos gali mane kirsti* JB IV 186 Mrj. Galėjimas skraidyti – paukščio požymis, o gyvatėms, kaip užsiminta, lietuvių tradicinėje kultūroje „paukštinių“ pavadinimų tikrai netrūksta¹³.

§ 20. Trejetas eufemizmų nusako gyvatę kaip labai judrų, landų, netgi šokinėti sugebantį gyvūną: *šūolinė, striuoklė* ir *šmeižmė*. Sprunkantis nuo pavojaus roplys iš tiesų sugeba rangytis didžiuliais vingiais, kilpomis. Tai gražiai nusako šiaurės žemaičiai tirkšliškiai: *Gluodenas vingiais spiriasi, kad eita* Trk. Šiaip jau tradicinės kultūros atstovai pavojingų šliužų sugebėjimą šuoliuoti smarkiai perdeda, hiperbolizuoja: *Gyvatė kad bėga, kampus meta*¹⁴, *šuoliais šoka* J; *Kaip tiesis [gyvatė], kaip duos šuolį, tai teip kelis sieksnius ir nulekia* LPt II 158 (Srd). Žinoma, baimės akys didelės. Sakmėse ir tikėjimuose esama visai fantastiškų duomenų, kad smarkiai nuskriaustos, įniršusios gyvatės ar žalčiai stačiomis vejasi skriaudėją ir keršija jam: *Atsistoja [žaltys] ant uodegos ir taip lekia, kad vos spėji pabėgti* MTt III 144 (Pin). Kartais toks stebuklingas sugebėjimas priskiriamas tik gyvačių karaliui: *Gyvatės turi savo karalių, kuris dėvys aukso vainiką ir bėgąs stačias* MTt III 128 (Kp).

§ 21. Reikėtų pridurti, kad ne visi tikrieji, nepramanyti šliužų veiksmai atsispindi jų nominacijoje: gyvatės ir žalčiai sliuogia, rangosi, vyniojasi, raitosi ir pan. Šios jų savybės yra pakliuvusios ir į tradicinius kalbos stereotipus: *Rangosi kaip gyvatė* MTt III 178; [Upelis] *vyniojasi lyg žaltys ant vieškelio* prš; *Vinguriuoja* (kalbėdamas išsisukinėja) *kap žaltys* Lp. Gyvatės sugebėjimas vyniotis, rangytis dažnai prisimenamas ir koduojant šį pavojingą padarą mišlėse. Čia gyvatė metaforiškai vadinama *vingiuotu diržu* LTR (Sml) arba net sukuriamas specialus mišliažodis visų medžių *vijoklė* Rm.

§ 22. Eufemistiniais sumetimais gyvatę galima pavadinti ne tik pagal judėjimo būdą, bet ir pagal jos keliamus garsus. Tai antrasis šio roplio pavadinimų pagal jam būdingus veiksmus pogrupis. Šaltiniuose rasta dvylika šiam pogrupiui priskirtinų eufemizmų, pvz.: *šnypštėklė* LTR, *šnypštuolė* A 1883, 127, *šnypstėlė* J, Ggr, Užv, *šnypštukė* Mrk, *šnypštōkas* Kkl, *šnypšdė* Žg, *čiužu čiužutė* LU 342 (Vlž), *čiužė* LU 194 (Krs), *čiužinas* Dr, *šlamu šlamutė* LU 342 (Vlž),

¹³ Paprasčiausias skraidančios gyvatės pavyzdys pasaulio tautų mitologijoje – tai slibinas, drakonas. Ukrainiečiai turi įdomią šių skrajojančių pabaisų kilmės teoriją. Jų slibinas (*змиї*) atsiranda iš tokios gyvatės, kuri septynerius metus negirdėjo žmogaus balso. Tokiai gyvatei išaugantys sparnai UK 522.

¹⁴ Vinguriuoja.

čìulbùtè LU 199 (Sariai), *čìlbùtè* LU 199 (Sariai). Tokių pavyzdžių užrašyta ir iš šnekamosios kalbos, ir iš tautosakos.

§ 23. Šis nuodingojo šliužo nominacijos būdas gerai žinomas ir aukštaičiams, ir žemaičiams. Tokių eufemistinių substitutų rasta šiaurinėse rytų aukštaičių šnektose – panevėžiškių plote (Karsakiškis, Velžys, Žagarė). Po vieną du pavyzdžius užrašyta ir vilniškių (Sariai) ar pietų aukštaičių (Merkinė) vietovėse, širvintiškių tarmėje (Kiaukliai). Žemaitijoje šliužą pagal keliamus garsus vadina gegreniška ir užventiška. LKA I tokių gyvatės pavadinimų visai nemini, nors LKŽ jie ir užrašyti.

§ 24. Visi šio pogrupio pavyzdžiai darybiškai susiję su veiksmazodžiais, kurie reiškia įvairius garsus: *šnypstēklē*, *šnypstuōlē*, *šnypstēlē* (: *šnypstī*), *šnìpždē* (: *šnìbžda* „šlama, šnara“?), *čìužu čìužùtē*, *čìužē* (: *čìuža* „šlama“), *šlāmu šlamùtē* (: *šlama*), *čìulbùtē* (: *čìulba*), *čìlbùtē* (: *čìlba* „gieda, čìulba“)¹⁵. Dauguma atvejų darybos požiūriu nesudėtingi, išskyrus gal *šnìpždē*, kuri laikytina galūnės vediniu su darybine reikšme „ta, kuri šnìbžda – šnara“ ir rašytina su *b*. Kad gyvatė *šnìbžda*, gerai matyti kad ir iš A. Baranausko „Anykščių šilelio“: *Kas te šnìbžda? – È šnypsčia iš kelmo piktoja* A. Baran. Įdomūs ir reduplikacijos būdu pasidaryti komplimentiniai eufemizmai *šlāmu šlamùtē*, *čìužu čìužùtē*.

§ 25. Kaip matome, gyvatės *šnypščia*, *šnìbžda*, *čìuža*, *šlāma* ar net *čìulba*: su jomis susijusių garsų spektras gana platus. Šio šliužo šnypstimas ne itin malonus ausiai: tai žemas, duslus, ilgai tęsiamą priebalsį š primenantis garsas. Tokį garsą gali kelti ne tik žmonės ar gyvūnai, bet ir sugedę mechanizmai. Kartais jis siejamas ir su gamtos reiškiniiais, pavyzdžiui, įkaitusiu garu, kuris veržiasi iš arbatinuko. Tarmėse ši gyvatės agresyvumo apraška įvardijama įvairiomis leksemomis: *šnōpstī* Ob, *šniřpstī* Jsv, *švỹkšti* Tvr, Vrn. Tai matyti ir iš tradicinių lyginamųjų frazeologizmų, kuriuose įamžinta triviali, stereotipinė nuomonė apie roplių keliamus garsus: *Ko čia šnopšti kaip gyvatė (piktai)?* Ob; *Kap kirmelē švykščia* Tvr; *Ko šnypsči kai gyvatė kelme?* Ut.

§ 26. Nejaukūs ir šliužų keliami šlamesiai, nors ir meilūs su jais susiję eufemizmai: *čìužu čìužùtē*, *šlāmu šlamùtē*. Žemaičių darbėniškių *čìužinas* (: *čìužti*, *čìužia*, *čìužē*?) turi net šiek tiek komišką reikšmės atspalvį. Čia reikėtų pabrėžti, kad *čìuž-* šaknies žodžiais ar tokių žodžių reduplikaciniais junginiais mūsų tautosakoje palyginti dažnai įvardijami gyvūnai. Dažniausiai tai lapė, bet gali būti ir vilkas arba kiaulė, pvz.: laputė *čìuženùtē* Jrb, laputaitė *čìužūnāitē* JD 212, laputė *čìužinēlē* Lnkv, Vilkas *čìužys*, lapė *čìužē čìuželāitē* J, *Čìužē čìužēno* medžių vežimą (kiaulė) ž. Laputė, kaip žinome, taip vadinama todėl, kad ji visur *čìužinēja* „vaikštinėja“:

¹⁵ Rytų aukštaičiams įprastas fonetinis variantas, vartojamas ir vilniškių. *Čìulbùtē* (vietoj tikrojo žodžio *čìlbùtē*), ko gero, yra tautosakos rinkėjo klaida.

Čiužinėjo laputelė po žalią girelę NS 12140. Tai verčia ir žemaičių gyvātės eufemizmą *čiūžinas* sieti su šios tarmės veiksmoždziais *čiūžti* Vvr „čiuožti, šliaužti“ ar *čiūžinti* Ms, Kl, Šmk „palengva, su šiūruojančiu garsu velkant kojas, eiti, šliaužti“. Išeitų, kad bekojė gyvatė ne vaikšto, bet čiuožia, čiaužia žeme. Vadinasi, *čiūžinq* galima priskirti ir pavadinimams pagal judėjimo būdą. Šiame pogrupyje jis atsidūrė dėl motyvacinio ryšio su žodžiais, reiškiančiais judėjimą su garsu.

§ 27. Bene keisčiausi šio pogrupio eufemizmai – *čilbūtė* ir *čiulbūtė*. Gyvatė, kaip jau minėta anksčiau, visiškai nemuzikali: jos keliami garsai nemelodingi, nekeliantys jokio estetinio pasigėrėjimo. Vis dėlto jai priskiriami žodžiai, kuriais paprastai įvardijami gražiai čiulbantys paukščiai giesmininkai: *Čiulbūtė, lakštute, o kur tu tupėjai?* Kp. Matyt, tokiais epitetais ropliai „apdovanoti“ dėl jų nuolatinio siejimo su paukščiais etninėje kultūroje¹⁶: plg. gyvātės eufemizmus *skraiduōlė, paukštėlė, kregždýtė gražióji* ir pan.

§ 28. Aptarus 66 *gyvatės* eufemizmus, motyvuotus ne išvaizdos, galima daryti išvadą, kad gyvatei įvardinti vienodai dažnai vartojami pavadinimai, atsiradę dėl jos rodymosi, gyvenamosios vietos, būdo ir atliekamų veiksmų (atitinkamai 19, 21, 22) Funkcijos požiūriu tai yra enigmatiniai (maskuojamieji) eufemizmai. Likę eufemizmai, nepriklausantys paminėtoms grupėms, yra komplimentiniai. Dažniausiai eufemizmai yra priesagų vediniai. Dėl jų motyvacijos būtina pasakyti, kad paprastai paskata eufemizmui atsirasti yra tikrovė: žmogus, susidūręs su gyvate, jai priskyrė tam tikrus elgesio bruožus, atkreipė dėmesį į tai, kur paprastai sutinkamos gyvatės. Nedažni eufemizmai, kai jų pamatas yra mistiniai tikėjimai (*skraiduōlė* ir *skraiduōlinė paskraiduōlinė*) ar norint įsiteikti vartojami visai, atrodytų, netinkami gyvatei nusakyti žodžiai (pvz., *čilbūtė, čiulbūtė*).

Literatūra ir šaltiniai

Dal' 1989 – Владимир И. Даль, *Пословицы русского народа* 1-2, Москва: Художественная литература.

Frazer James G. 1936: *The golden bough 2. Taboo and the perils of the soul*, London: Macmillan and Co.

Gamkrelidze, Ivanov 1984 – Тамаз В. Гамкрелидзе, Вячеслав Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы* 2, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

Jasiūnaitė, Birutė. 1998: Mūsų maloniniai kreipiniai. *Kalbotyra* 47 (1), 43–59.

¹⁶ Minėtinas ukrainiečių ir serbų įsitikinimas, kad gyvatės sugebančios švilpti ar dainuoti SDr II 336.

Jasiūnaitė, Birutė. 2011: Velnio pavadinimai pagal gyvenamąją vietą lietuvių tarmėse ir tautosakoje. *Baltistica* 46 (1), 87–106.

Jasiūnaitė, Birutė, Smetona, Marius. 2013: Eufemistiniai gyvatės pavadinimai. *Baltistica* 48 (2), 313–329.

JB – Jonas Balys, *Raštai* 1–5, Vilnius: LLTI, 1998–2004.

Juod Kn – Jonas Basanavičius (sud.), *Juodoji knyga*, Vilnius: LLTI, 2004.

LKA I – Kazys Morkūnas (ats. red.), *Lietuvių kalbos atlasas 1. Leksika*, Vilnius: Mokslas, 1977.

LKŠ – Jonas Balys, *Lietuvių kalendorinės šventės*, Vilnius: Mintis, 1993.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, Vilnius, 1941–2002.

LP – Jonas Basanavičius (sud.), *Lietuviškos pasakos* 1–2, Vilnius: LLTI, 2001–2003.

LPĮ – Jonas Basanavičius (sud.), *Lietuviškos pasakos įvairios* 1–4, Vilnius: Vaga, 1993–1998.

LPP II – Lilija Kudirkienė (red.), *Lietuvių patarlės ir priežodžiai II*, Vilnius: LLTI, 2008.

LU – Daiva Vaitkevičienė (sud.), *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*, Vilnius: LLTI, 2008.

ME – *Mitologijos enciklopedija* 1–2, Vilnius: Vaga, 1997–1999.

RZZ – В. П. Аникин (ред.), *Русские заговоры и заклинания*, Москва: Издательство Московского университета, 1998.

SDr – Никита И. Толстой (ред.), *Славянские древности* 1–3, Москва: Международные отношения, 1995–2004.

UM – Валерий Войтович, *Українська міфологія*, Київ: Либідь, 2002.

Zavjalova, Marija. 1998: *Lietuvių ir rusų užkalbėjimų nuo gyvatės pasaulio modelių palyginimas*, *TDr* 9 (16), 62–107.

Žel'vis 1997 – Владимир И. Жельвис, *Поле брани. Сквернословие как социальная проблема*, Москва: Ладомир.

Gauta: 2014 m. gegužės 5 d.

Priimta: 2014 m. birželio 10 d.

Marius Smetona
Baltistikos katedra
Vilniaus universitetas
Filologijos fakultetas
Universiteto g. 5,
LT-01513 Vilnius
[marius.smetona@gmail.com]